

AZ ANGOL UTILITARIZMUS A 19. SZÁZADBAN¹

Bujalos István

a filozófia tudományok kandidátusa, habilitált egyetemi docens, igazgató
Debreceni Egyetem BTK Filozófia Intézet
istvanbujalos@yahoo.com

Az utilitarizmusról fogok beszélni. Történeteknek, noha nem vagyok történész, én magam filozófiát oktatok. Filozófiai szempontból viszont talán túlságosan is átfogó lesz a jellemzésem, melyet az utilitarizmusról adok. Az előadás a problémákra fog koncentrálni. Az előadás az utilitarizmus legfőbb problémáit veszi számba.

Tudom, hogy a magyar reformkorban ismert és népszerű volt az utilitarizmus. A közélet sok szereplője ismerte és a reformgondolatai megfogalmazása során támaszkodott is Jeremy Bentham tanaira. Erről azonban nem fogok beszélni, mert ezen a területen nem vagyok elég járatos.

Tudom azt is, hogy a 19. századi magyar filozófiai életben is megjelent az utilitarizmus. Komoly híve volt a reformkorban Szontagh Gusztáv. A kegyezés környékén John Stuart Mill szinte valamennyi műve megjelent magyarul is – kivéve éppen az utilitarizmusról szólót. A századfordulón Böhm Károly építette a társadalomról szóló tanait az utilitarizmusra. Én azonban a nemzeti filozófiának sem vagyok szakértője. Aki az utilitarizmus magyarországi filozófiai hatásairól többet akar tudni, annak ajánlom Mester Béla tanulmá-

¹ Előadás a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Debrecenben, 2006. augusztus 26-án.

nyait és Mészáros András könyveit. Jómagam John Rawls filozófiáját kutatom. Ő pedig az utilitarizmus alternatíváját alkotta meg a 20. század utolsó harmadában. Rawls elmélete miatt tekintettem át az utilitarizmus történetét, melynek most rövid kivonatát adom át az előadásomban. A problémátörténet remélhetőleg hasznos lesz a történészek és a nemzeti filozófiával foglalkozók számára is.

Az utilitarizmus az uralkodó doktrína az angolszász társadalomfilozófiában és etikában a 19. század eleje óta. Az elmúlt kétszáz év alatt az utilitarizmus folyton megújult, mert az utilitárius gondolkodók – J. St. Milltől Henry Sidgwicken át R. M. Hare-ig és John Harsányiig – válaszoltak az elmélettel kapcsolatban felmerült új és újabb problémákra.

Henry Sidgwick írja, hogy az etika alapproblémáját kétféleképpen fogalmazták meg az etika története során. Sokan azt tekintik az etika alapfeladatának, hogy vizsgálja és fogalmazza meg az igaz erkölcsi törvényeket és a viselkedés racionális szabályait. Mások úgy tartják, hogy az etika alapproblémája az ésszerű emberi cselekvés végső céljának a kutatása, melyet az ókorban a Jónak vagy Summum Bonumnak tekintettek. (Sidgwick, 1884, 2.)

Az utilitarizmus az utóbbi etikák közé tartozik, alapkérdése tehát a legfőbb jó, s nem

az igazságosság és nem is a helyes mibenléte. A legfőbb jó a boldogság, mégpedig a lehető legtöbb ember boldogsága. „Hogyan másként lehetne felfogni a moralitást, ha nem mint az emberi boldogság maximálását” – írja Hare. (Hare, 1984, 112.) Az utilitarizmus szerint az a morálisan helyes cselekvés és politika, mely a legnagyobb boldogságot eredményezi a társadalom tagjai számára. Ezt mondja ki a haszon elve, melyet először Hutcheson fogalmazott meg: „...az a legjobb cselekedet, mely a legtöbbeknek a legnagyobb boldogságot hozza létre.” Az utilitarizmus a haszon elvére épül, a haszon elve alapján dönt és ítél.

Az etika alapkérdésére igen hatásos és attraktív választ adott az utilitarizmus, hiszen mérhetővé tette, meg tudta ragadni a tudomány számára is a legfőbb jót, a boldogságot. Egyrészt leegyszerűsíti az emberi együttélés, a gyakorlati élet igen heterogén világát. Ezt először úgy teszi, hogy a legkülönbözőbb cselekvések, szabályok és intézmények közös vonásként mutatja fel azt, hogy ezek az emberek számára örömet (vagy ennek ellentétét, fájdalmat) okoznak. „Az emberi nem a fájdalom és az öröm kormányzata alatt áll – ez a hasznosság princípiuma. . . , ami az alapján helyes vagy helytelenít egy tettet, hogy az az érintettek boldogságát növeli vagy csökkenti. Magánszemély cselekedetéről éppúgy szó van, mint kormányzati intézkedésről.” – írja Jeremy Bentham, az utilitarizmus atyja. (Bentham, 1977, 680-681.) Az örömök intenzitásuk és a tartamuk alapján mérhető, összehasonlíthatók, s az ember a várható örömmennyiség alapján preferál valamely cselekedetet vagy politikát egy másikkal szemben.

Megjegyzem: a 19. század végétől kezdve az utilitarizmus az egyéni preferenciák kielégítése alapján hasonlítja össze, és méri a különböző tetteket, szabályokat és politikákat.

Az utilitarizmus másik döntő összetevője az, hogy a cselekvéseket, de a társadalmi be rendezkedést is az alapján ítéli meg, hogy melyik jár a legtöbb jólléttel vagy boldogsággal, melyik maximálja az örömet, illetve melyik elégíti ki a legtöbb preferenciát. Az utilitarizmus az evilági boldogságot nézi, a tetteket pedig következményük alapján ítéli meg. Az alapján, hogy mennyi boldogságot eredményeztek. Az utilitarizmus vonzó, mert megfelel annak a mindennapi intuíciónknak, hogy elsősorban a boldogságunk, a jóllétünk számít, és hogy a morális szabályok helyes voltát azon mérjük, milyen következményeik vannak a jóllétünkre. Az utilitarizmus tehát azt nézi, hogy mekkora az átlagos vagy kollektív jóllét és boldogság egy adott közösségben vagy társadalomban. Egy társadalom jóságát azon méri, hogy javult-e az általános jóllét.

Igen korán felvetődött azonban az a kérdés, hogy számít-e, mi az öröm forrása. Bentham szerint az örömmélny a legfőbb emberi jó, és a „pushpin” – ami egy gyerekjáték – épp oly jó, mint a költészet, ha ugyanolyan intenzitású és tartamú örömet ad. Hasonlóan vélekedett Sidgwick is, aki szerint „a kevésbé örömteli tudatot nem lehet preferálni az örömtelibb tudathoz képest, bármilyen másféle kvalitásai legyenek is”. (Sidgwick, 1884, 117.) A 19. század végén Sidgwick tulajdonképpen visszatért Bentham egyszerű mennyiségi szemléletéhez azok után, hogy J. St. Mill megkülönböztette a minőségileg alacsonyabb és magasabb rendű örömforrásokat. J. St. Mill ugyanis ezt írta: „A hasznosság elve minden további nélkül összeegyeztethető annak elismerésével, hogy az élvezet bizonyos fajtái kívánatosabbak és értékesebbek másoknál. Képtelenség lenne feltételezni, hogy az élvezetek értékelése csak a mennyiségtől függ. . . ” (Mill, 1980, 243.) Noha J. St.

Mill szemlélete közelebb van a *common sense* felfogásához, mely megkülönböztet alantas és magasabb rendű élvezeteket, de Sidgwick jól látja, hogy ezzel a megkülönböztetéssel sérül a haszonelvű elmélet koherenciája.

Bentham a boldogságot túlságosan bizonytalan kategóriának tartotta ahhoz, hogy az etikai rendszer talpköve legyen. A boldogság emberről emberre változik, túl szubjektív. Az örömet és fájdalmat viszont empirikusan mérhetőnek tekintette, így az örömevre alapozta a moralitást. (Stephen, 1991, 235–238.)

De valóban az öröm a célja a cselekedeteinknek? Az utilitarizmus nem azt mondja, hogy minden egyes cselekedetünknek az öröm a célja. A kenyérszélésnek a szellet kenyér, a versírásnak a vers a célja, s nem az öröm. Az öröm(mennyiség) csak abban segít, hogy a különféle cselekedeteket összemérjük, és az egyiket a másikkal szemben preferáljuk.

Az öröm kitüntetett szerepe ellenére az utilitarizmus sosem volt egoista hedonizmus. Az igaz, hogy Bentham, s később Sidgwick is természetesnek és racionálisnak tartotta azt, hogy minden ember cselekvésének végső célja a saját legnagyobb boldogsága. (Sidgwick, 1884, 116.) Az utilitarizmus azonban nemcsak a cselekvő örömét nézi, hanem mindazok boldogságát, akikre a cselekvés kihat. Ezért Sidgwick úgy gondolja, hogy az utilitarizmust lehet „univerzális hedonizmusnak” is nevezni. „Az utilitarizmus standardja az univerzális boldogság, ami nem jelenti azt, hogy csak az univerzális jóindulat lenne a cselekvés helyes motívuma. A tapasztalat azt mutatja, hogy az általános boldogságot inkább elérik az emberek, ha más motívumok alapján, s nem a tiszta univerzális filantrópia alapján cselekszenek.” (Sidgwick 1884, 409.)

Egyetérték Leslie Stephennel, aki a legnagyobb monográfiát írta Jeremy Benthamról,

hogy Benthamnál voltak nagyobb gondolkodók, de Bentham egyedülálló abban a tekintetben, hogy az elvont elmélete aktív politikai pártok platformjává vált.

Bentham központi eszméje az, hogy a jó és a rossz tesztje „legnagyobb boldogság legnagyobb számosság számára” (the greatest happiness of the greatest member). Ebben a gondolatban azonban semmi új nincs. Már Hutcheson megfogalmazta, és David Hume is a hasznosságra alapozta a moralitást. Anthony Quintonhoz (Quinton, 1973) hasonlóan én is úgy gondolom, hogy Hume mégsem utilitárius, mégpedig a *van* és a *kell* megkülönböztetése, ami az etikája szempontjából alapvető jelentőségű. Hume elzárkózik attól, hogy a moralitás területén preskripciókat fogalmazzon meg, ami viszont a következményelvű utilitarizmus etikát lényegileg jellemzi. Mert ha Bentham a haszon általános elvének újra kimondásával nem is alkotott nagyot, az az organon, az a gyakorlati eljárás, melyet erre alapozva felépített a morál és a jog területén, a politikai reformokat szolgálhatta.

Említettem: a haszonelvű elméletek a jólétet és a boldogságot kezdetben inkább az élvezetre és öröme, később inkább az ésszerű vágyak és preferenciák kielégítésére alapozva mérik. (A 20. század végén a vágykielégítésre alapozó hasznosság-felfogások dominálnak. Hare a hasznosságot a vágy és kielégítése terminusaiban fogja fel, ami más, mint az öröm és a fájdalom szerinti benthami leírás, de ekkorra már ennek a felfogásnak is nagy utilitarista hagyománya van. Harsányi továbbmegy, és a hasznosság kettős jelentését vallja: egyrészt választási jellemző, másrészt tartalmi jellemző, mert a preferálás valaminek a választását jelenti, másrészt azt is jelenti, hogy valamit azért preferálunk, mert az jobb nekünk.) A kétféle mérési standard mögött ugyanaz a jó-felfogás

húzódik meg, hiszen többnyire azért preferáljuk az egyik vágyunkat a másikkal szemben, mert több örömet várunk tőle. Sokszor valóban a várható öröm intenzitása és tartama alapján döntjük el, mit preferálunk. Nem lehet tehát elválasztani egymástól a vágyat, a vágy racionális preferenciába állítását és az örömet, mely a vágy teljesülését kíséri. Ezek egységben határozzák meg a jót, mint Sidgwick klasszikus felfogása is mutatja. Az utilitarizmus története során nem a jó-felfogás és a jóllét meghatározása változott, hanem hogy mi alapján mérjük a kollektív jóllétet. Nem megalapozott úgy tipizálni az utilitarizmust, ahogyan Will Kymlicka teszi *Kortárs politikai filozófia* c. művében. (Kymlicka, 1990. 12–18.) Négy utilitarista pozíciót különböztet meg a hasznosság tekintetében: az egyik az öröme, a másik az értékes élményre, a harmadik a preferencia-kielégítésre, a negyedik a racionális preferencia-kielégítésére apellálva határozza meg a jót – állítja Kymlicka. Nincsenek ilyen elkülönült pozíciók, mert a vágy, a vágyak preferenciája és az öröm egysége a jó.

Bentham szerint azt, hogy egy cselekvés vagy politika milyen hatással volt egy ember egyéni jóllétére, azzal az örömmennyiséggel határozhatjuk meg, melyet az a politika az egyénből kiváltott. A politikának a kollektív jólétre gyakorolt hatását az alapján számolhatjuk ki, hogy a politika által érintett emberek összes örömmennyiségéből kivonjuk az érintettek összes fájdalommenységét.

A Bentham-féle pszichológiai utilitarizmust azért kritizálták, mert igencsak kétséges, hogy van-e közös örömallapotuk mindazoknak, akik nyertesei voltak egy politikának, és van-e közös fájdalom mindazoknak, akik a vesztesei voltak. Még kétségesebb, hogy az öröm szubjektív jellege miatt ezt fel lehet-e mérni. Ezért a későbbi haszonelvű filozófusok

és közgazdászok az individuális preferencia alapján történő mérést részesítették előnyben. Felmérésekkel fel lehet táni, hogy az emberek melyik döntést, melyik cselekedetet és melyik politikát preferálják a következményei miatt. Az egyéni preferenciákat könnyebben fel lehet mérni, mint az egyéni örömeket, és a racionális preferencia-kielégítés egyenlege megmutatja, hogy egy tett, egy politika hozzájárult-e az általános boldogság növeléséhez. Az ún. *preferencia utilitarizmus* váltotta fel a pszichológiai utilitarizmust, s lett uralkodóvá a 20. sz.-ban.

Az egyén preferenciája dönti el, hogy mi a jó a saját maga számára. Tehát az egyén preferencia-autonómiája – másképpen mondván: az egyén szabadsága – az általános boldogság feltétele. Az utilitarizmus megkívánja az individuális szabadságot, az utilitarizmus összhangban van a szabadsággal.

Ám azt jelenti-e a preferencia-autonómia, hogy az egyén preferenciái a társadalomtól függetlenül adóttak? Azt jelenti-e, hogy az egyén ily módon transzcendálja a társadalmat? Nyilván nem, hisz a társadalomban és a társadalom révén alakulnak ki az egyénben a haszonelvű elvárások. Ha viszont a társadalomból származnak az egyéni preferenciák, akkor kétségessé válik a személyes moralitásként felfogott utilitarizmus és az individuális szabadsággal való összhang. E dilemma megoldásaként Hare kétszintű moralitást tételez: Vannak az egyénbe gyerekkorban belénevelt és akkor rögzült elvek, majd felnőtt fejjel az egyén ezeket az elveket szelektálja, kritizálja haszonelvű gondolkodás alapján. (Hare, 1982, 22–38.)

Az utilitarizmus azért is vonzó, mert nemcsak a szabadsággal, hanem az egyenlőséggel is összhangban van. Egy ember preferenciájának érvényesülését csak az befolyásolja, hogy hányan osztják még az ő preferenciáját. Az esélyét nem befolyásolja, hogy milyen érdeme,

rangja van neki és a hasonló preferenciát valló embertársainak. Mindenki egynek számít, mindenkit a többivel egyenlőként kezelnek.

Ám nem mindegy, hogy valaki mit preferál. Ronald Dworkin megkülönböztet személyes és külső preferenciákat. Az előbbiek olyan javakat, erőforrásokat és lehetőségeket preferálnak, melyeket valaki magának akar. A külső preferenciák viszont mások javait és lehetőségeit érintik. A külső preferenciák nagy nehézséget okoznak az utilitarizmus számára. „Ha elég erőteljes a többségnek az a külső preferenciája, hogy a homoszexualitást el kell nyomni, akkor az utilitarizmus szerint utat kell adni ennek az akaratnak.” (Dworkin, 1978, 236.) Dworkin maga fogalmazza meg azonban a megoldást: az utilitarizmust újra kell fogalmazni oly módon, hogy csak a személyes preferenciák számítanak. Ekkor az utilitarizmus összhangba kerül a liberalizmussal, pontosabban azzal a J. St. Mill által megfogalmazott liberális tézissel, hogy a kormánzatnak nincs joga ahhoz, hogy törvény útján mindenkire rákényszerítse a népszerű erkölcsöt.

A külső és antiszociális preferenciákat az utilitarizmus kizárja, de vajon a jogok és a szabályok területén lehet-e a hasznossággal mérni? Nyilvánvaló, hogy a jogok maguk is hasznosak a boldogság maximálása szempontjából. Az emberi együttélés szabályszerűsége és szabályozottsága haszonnal jár. Az utilitarizmus a szabályok területén is megfogalmazza a haszon elvét: Egy cselekvés akkor helyes, ha a cselekvés által megkövetelt szabály általános elfogadása javítja a közösség tagjainak átlagos jólétét. (Brandt, 1963, 107.) Így például a szólásszabadság joga hosszú távon elősegíti a közösség tagjainak boldogságát.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy a szabályok be nem tartása sok esetben nagyobb haszonnal jár. Sokszor nagyobb haszonnal

járna, ha a kölcsönt nem a kölcsönadónak adnám vissza, hanem valakinek, aki a pénzt jobban hasznosítaná. Ez az eljárásom szigorúan követné a haszonelvet, de a társadalom működését veszélyeztetné, ha megszegném az ígéret szabályát. (vö. Kymlicka 1990, 29.) Ezért az utilitarizmus (például Hare és Harsányi) azt az eljárást követi, hogy a hasznosság tesztjét először a szabályokra alkalmazza, s aztán csak a szabályok keretében lehet cselekedni, még ha más tett esetleg nagyobb haszonnal is járna. Ezzel eléri, hogy az utilitarizmus nem sérti sem az alapjogokat, sem a sajátos emberi kapcsolatok szabályait. Ez utóbbi is fontos, hiszen szigorúan véve a haszonelvet, a szüleimnek, a gyerekeimnek és barátaimnak nem kedvezhetnék, az ő boldogságukat ugyanannyira kellene figyelembe vennem, mint az ismeretlen idegenekét.

Felvetődik azonban az a kérdés: kinek és hogyan kell alkalmaznia a haszonelvet. Van olyan haszonelvű felfogás, mely szerint mi mindannyian kötelessé vagyunk a haszonelv szerint cselekedni. Ekkor az utilitarizmus a személyes moralitás elmélete, s ez az átfogó morális utilitarizmus magára vonja a fent említett összes kritikát. Épp ezért jobban védhető az a politikai utilitarizmus, mely szerint csak a fő társadalmi intézmények kötelesek a haszonelv szerint cselekedni. Az is kérdéses, hogy a cselekvőnek tudatosan kalkulálnia kell-e a haszonelvvél, tehát a cselekvőnek közvetlenül számolnia kell azzal, hogy a tettének milyen hatása lesz a preferenciák teljesülésére (direkt utilitarizmus), vagy a jó maximálása csak közvetett szerepet játszik, csak utólagos teszt és mérce a haszonelv a tettek és politikák megítélésére (indirekt utilitarizmus).

Mintegy összegzésként azt mondhatjuk, hogy az indirekt politikai utilitarizmus, mely racionális preferenciák teljesüléseként fogja

fel a jót, és először a szabályokra alkalmazza a haszonelvet, bár legyengített formája az utilitarizmusnak, de a haszonelvűséggel szemben megfogalmazott legtöbb kritikát kiállja.

Az utilitarizmusnak ezzel a formájával szemben is erős érvnek tűnik az, amit Amartya Sen és Bernard Williams fogalmaznak meg egy igen mély tanulmányban. Kritikájuk fő állítása az, hogy az egyéni hasznosságon vagy örömmennyiségen túl az utilitarizmust nem érdekli az ember. Az egyes egyén nem más, mint hasznosságmenyiség, és az ember mint individuum nem számít jobban, mint egy benzintank a nemzeti benzinfogyasztásban. „Az utilitarizmus az n számú emberről szóló különféle információkat redukálja n egységnyi hasznosságra, ezek összességét aztán a hasznosságok n vektorára.” (Williams – Sen, 1982, 1–22.) Ez azonban csak tetszetősen argumentált ízlésítélet, nem igazi ellenérv, nem igazi kritika. Az utilitarizmus valóban örömmennyiségre vagy preferenciára redukálja az egyént. Sennek és Williamsnek abban is igazuk van, hogy a haszonelvűség idealizál, tehát nem a közvetlen vágy, hanem az át gondolt racionális vágy teljesülését várja el. S az is igaz, hogy az utilitarizmus absztrahál, tehát

a preferenciákat a társadalom haszonelvű menetétől bizonyos mértékig függetlennek tekinti. A redukció, az idealizáció és az absztrakció valóban az utilitarizmus három fő módszertani eljárása, melyek révén az egyén egyszerűen csak hasznosságmenyiség lesz. De az utilitarizmus nem az ember képét akarja megrajzolni. Az utilitarizmus a jó társadalmi együttműködés kritériumát keresi, a kooperáció morális elvét fogalmazza meg. Egy elvet, így egy morális elvet sem lehet másként megfogalmazni, mint bizonyos információk és bizonyos sajátosságok kizárásával. Sen és Williams tehát pontos analízisét adják az utilitarizmusnak, de nem tetszik nekik, ami az utilitarizmus erénye: egyetlen elvre építve meg tudja magyarázni és ítélni a társadalmi együttműködést. Nem tetszik nekik, mert ennek a monizmusnak az ára, hogy az utilitarizmus komoly korlátozásokat vezet be, és az ember igen szűk felfogásával él. De minden más morálteória is szükségképpen él a redukció eszközével.

Kulcsszavak: *haszonelvű, maximálás, univerzális hedonizmus, racionális preferencia, indirekt politikai utilitarizmus*

IRODALOM

- Bentham, Jeremy (1977): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In: Ludassy Mária (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest
- Brandt, Richard (1963): Toward a Credible Form of Utilitarianism. In: Castaneda, Hector-Neri – Nakhnikian, George (eds.): *Morality and the Language of Conduct*. Wayne State University Press, Detroit
- Dworkin, Ronald (1978): *Taking Right Seriously*. Harvard University Press, Cambridge
- Hare, R. M. (1982): Morality and the Theory of Rational Behaviour. In: Sen, Amartya – Williams, Bernard (eds.): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge
- Hare, R. M. (1984): Right, Utility and Universaliza-

- tion. In: Frey, R. (ed.): *Utility and Rights*. Univ. of Minnesota Press
- Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, Oxford
- Mill, John Stuart (1980): *A szabadságról. Haszonelvűség*. (ford.: Pap Mária) Magyar Helikon, Budapest
- Quinton, Anthony (1973): *Utilitarian Ethics*. MacMillan Press, London
- Sidgwick, Henry (1884): *The Method of Ethics*. MacMillan and Co., London
- Stephen, Leslie (1991): *The English Utilitarians. vol. 1. Jeremy Bentham*. Thoemmes Antiquarian Books
- Williams, Bernard – Sen, Amartya (1982): Introduction. In: Williams, Bernard – Sen, Amartya (eds.): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge